

**Marceli Olma**

ORCID 0000-0003-4729-2840

Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków, Polska

**Ewa Horyń**

ORCID 0000-0001-5549-5977

Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków, Polska

**Mirostaw Michalik**

ORCID 0000-0002-9260-3014

Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków, Polska

## O funkcjach, budowie i nazywaniu tchawicy w naukach medycznych, w historii polszczyzny oraz w gwarach

**Słowa kluczowe:** *tchawica* i jej synonimy, nazwy gwarowe oraz wyrazy pokrewne, historia języka, terminologia medyczna

**Keywords:** *tchawica* (trachea) and its synonyms, dialectal names and cognate words, the history of language, medical terminology

### Wprowadzenie

Mimo że istnienie człowieka dziś jest jednoznacznie i nieodwołalnie utożsamiane przez naukę z funkcjami pnia mózgu (łac. *truncus cerebri*) (Szczeklik 2007: 189)<sup>1</sup>, związek między oddychaniem a życiem ludzkim jawił i jawi się jako oczywisty, m.in. dlatego, że nasze doświadczenia zmysłowe przekonują, iż ustanie oddechu jest oznaką śmierci (Gryglewski 2021: 160–161). Takie przeświadczenie może mieć głębokie źródło w filozoficznej refleksji na temat *pneumy* (gr. *πνεῦμα*), czyli dosłownie tchnienia. To pojęcie związane z dynamizmem, stworzone przez stoików, oznaczające pierwiastek czynny, analizowali m.in. Diokles, Praksagoras, Herofilos, Anaksymenes, Platon, Arystoteles. Wymiar ściśle medyczny nadali tej refleksji Hipokrates (ok. 460 – ok. 377 p.n.e./375 p.n.e.) oraz Erasistratos z Kos (304–257 p.n.e.).

<sup>1</sup> Pień mózgu to część mózgowia ciągnąca się w przedłużeniu rdzenia kręgowego, z której wyrastają parzyste półkule mózgu, wypełniające jamę czaszki. Pień mózgu dzieli się na część tylną, środkową i przednią. Tylna, czyli tyłomózgowie (łac. *rhombencephalon*), składa się z rdzenia przedłużonego (łac. *medulla oblongata*), mostu (łac. *pons*) i mózdzku (łac. *cerebellum*). Środkową stanowi śródmózgowie (łac. *mesencephalon*), a przednią – międzymózgowie (łac. *diencephalon*). Mimo że podstawową funkcją pnia mózgu jest przenoszenie impulsów nerwowych między partiami ośrodkowego układu nerwowego, jego najważniejsze z punktu widzenia życia biologicznego zadanie to koordynowanie przebiegu niezbędnych do funkcjonowania procesów życiowych. Tu znajdują się bowiem ośrodki kontrolujące: oddychanie, czynność serca i ciśnienie tętnicze krwi, termoregulację, przebieg procesów metabolicznych, czynności odruchowe. Pień odpowiada również za utrzymywanie człowieka w stanie czuwania (Sokołowska-Pituchowa (red.) 2019: 65–66).

Według ojca medycyny, powietrze przenosiło *pneumę*, która następnie przenikała całe ciało, odżywiała narządy, pobudzała zmysły i intelekt. Z kolei Erasistratos – współtwórca aleksandryjskiej szkoły medycznej i fizjologicznej, kładącej nacisk na wiwisekcje, dzięki którym istniała możliwość bezpośredniej obserwacji żywego organizmu – głosił, że *pneuma* przenika z powietrzem do płuc, skąd tętnicami przemieszcza się wewnątrz organizmu. Zgodnie z jego korpuskularno-pneumatycznym modelem fizjologicznym płuca podczas oddychania miały przepychać powietrze do lewej komory serca, krew z kolei wpływać miała do komory prawej, stamtąd do płuc, by w nich mieszać się z *pneumą* (Gryglewski 2021: 132, 161–162)<sup>2</sup>. *Pneuma*, by dotrzeć do płuc, musiała przechodzić przez tchawicę.

Nowoczesną wykładnię fizjologii oddychania, obdartą z pojęć *pneumy* i *animy*, za to zaskakująco zbieżną ze współczesną wiedzą, zaproponował Giovanni Alfonso Borelli (1608–1679) – włoski fizjolog, fizyk i matematyk. Czynność oddechową traktował w kategoriach układu funkcji mechanicznych; miała być ona pierwotna w stosunku do płynów krwi. Te bowiem miały służyć rozprowadzaniu powietrza, służącego utrzymaniu życia. Jego cząsteczki krążą w krwioobiegu (Gryglewski 2021: 162–163).

Dziś wiemy, że oddychanie to pobieranie przez organizmy żywe tlenu z otoczenia oraz wydalanie na zewnątrz dwutlenku węgla. Jego rolą jest dostarczenie do organizmu niezbędnego do życia powietrza. Logopedia definiuje oddychanie jako jedną z tzw. czynności prymarnych (pierwotnych), na bazie których kształtuje się prawidłowy rozwój mowy jako czynności sekundarnej<sup>3</sup>. Oddychanie zatem, niezbędne do życia, ma kluczowe znaczenie dla wytwarzania dźwięków mowy ludzkiej. Wynika to m.in. z faktu, że budowa dróg oddechowych umożliwia oddychanie oraz generowanie mowy. Trzeba podkreślić, że inaczej proces oddychania wygląda podczas wysiłku, inaczej – spoczynku. W tym drugim przypadku tor oddychania, a więc wdech oraz wydech, powinien następować przez nos. Przy wdechu powietrze w pierwszej kolejności dostaje się do jamy nosowej. Tam ulega ogrzaniu, nawilżeniu oraz oczyszczeniu dzięki wyścieleniu jamy nosowej silnie unaczynioną błoną śluzową. Później powietrze przedostaje się do zatok, gdzie następuje jego cyrkulacja. Przez krtań i kluczową dla nas tchawicę powietrze przechodzi do drzewa oskrzelowego, by dotrzeć do pęcherzyków płucnych, gdzie następuje właściwa wymiana gazowa. Oddech wydłuża się, pogłębia i rozpoczyna się proces wydalania powietrza. Taki mechanizm zapewnia właściwe dotlenienie organizmu ludzkiego, prawidłowe napięcie mięśni mimicznych twarzy, warunkuje również poprawne ułożenie języka (Pluta-Wojciechowska 2013).

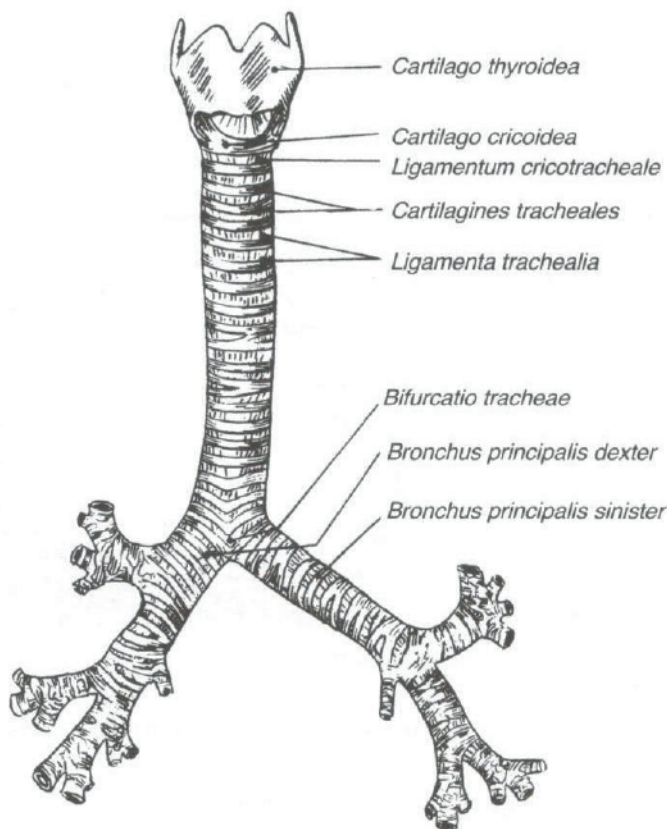
---

<sup>2</sup> Inaczej na *pneumę* patrzył Klaudiusz Galen (129–200) z Pergamonu, obok Hipokratesa największy lekarz starożytności, przyboczny medyk aż trzech cesarzy: Marka Aureliusza, Lucjusza Werusa i Kommodusa. Jego zdaniem *pneuma* przez mózg miała przedostawać się do dróg nerwowych, by następnie regulować funkcje całego ciała. *Pneuma* miała być nieśmiertelna, co szybko podchwycili teologowie rodzącego się chrześcijaństwa, tworząc ideę *animy*, czyli duszy (Gryglewski 2021: 18–19; Thorwald 2018: 21–22).

<sup>3</sup> Czynności prymarne to biologiczne czynności związane z zespołem orofacjalnym (kompleksem ustno-twarzowym), dotyczące oddychania, przyjmowania pokarmów i picia (Pluta-Wojciechowska 2013: 12).

## Anatomia, fizjologia i patologia tchawicy

Tchawica (łac. *trachea*) tworzy wraz z płucami (łac. *pulmones*) i oskrzelami (łac. *bronchi*) dolne drogi oddechowe, które są zbiornikiem powietrza wydychanego (Kuczkowski 2014: 104). Dolna część tchawicy, czyli rozdwojenie (łac. *bifurcatio tracheae*), znajduje się nad oskrzelami i leży na wysokości górnego brzegu trzonu V kręgu piersiowego, zaś jej początek znajduje się na wysokości VI–VII kręgu szyjnego i łączy się z krtanią (łac. *larynx*) – por. ryc. 1.



Rycina 1. Tchawica z oskrzelami górnymi. Nad tchawicą widoczna chrząstka pierścieniowata (łac. *cartilago cricoidea*) i tarczowata (łac. *cartilago thyroidea*) krtani.

Źródło: Sokołowska-Pituchowa (red.) 2019: 243

Tchawica to giętki, spłaszczony od tyłu przewód o usztywnionych ściankach, długości 10,5–12 cm i średnicy 11–12 mm, zapewniający dopływ powietrza do płuc. Swoją sprężystość, ale i stabilność, zawdzięcza szkieletowi zbudowanemu z kilkunastu chrząstek tchawicznych (łac. *cartilagine tracheales*) połączonych włóknistymi więzadłami obrączkowatymi (łac. *ligamenta anularia – trachealia*). Tchawica od tyłu sąsiaduje bezpośrednio z przełykiem i przy przechodzeniu przez niego większych

kęśów pożywienia ściana błoniasta tchawicy (łac. *paries membranaceus*) wgina się do jej wnętrza. Duże ciała obce w przełyku mogą radykalnie zwęzić światło tchawicy i wywołać duszności (za: Sokołowska-Pituchowa (red.) 2019: 243–244; por. także Michajlik, Ramotowski 1998: 215). W przypadku niedrożności górnych dróg oddechowych wykonywany jest zabieg tracheotomii, czyli otolaryngologicznego otwarcia przedniej ściany tchawicy i wprowadzenia rurki do światła dróg oddechowych celem prowadzenia wentylacji płuc. Operacja ta to jedna z najstarszych procedur chirurgicznych, a jej wynalezienie przypisywane jest Asklepiadesowi z Prusy (ok. 124 lub 129 – 40 p.n.e.). Dziś operacja polega na warstwowym dotarciu do tchawicy poniżej chrząstki pierścieniowatej, otwarciu jej światła między II i III pierścieniem i – najczęściej – zbliżeniu szwami brzegów skóry z brzegami tchawicy i utworzeniu tracheostomii, czyli otworu w tchawicy, przez który może być wprowadzona rurka tracheostomijna. Wskazania do wykonania tracheotomii to m.in.: ciężkie urazy twarzoczaszki, oparzenia dróg oddechowych, przeszkoda w drogach oddechowych, wstęp do wykonania laryngektomii częściowej lub całkowitej, obustronne porażenie fałdów głosowych, konieczność przewlekłej sztucznej wentylacji, czyli respiratoterapii. W wyniku tracheotomii zapewnia się dopływ powietrza do płuc, z pominięciem nosa, gardła i krtani (por. Hamerlińska-Latecka 2015: 112–114; Latkowski (red.) 2004: 331). Warto dodać, że do chorób tchawicy zalicza się: zapalenie tchawicy, zwężenia krtaniowo-tchawicze, niedrożność tchawicy, np. w wyniku powstania guza, nowotwory tchawicy oraz przetokę tchawiczo-przełykową (Górski, Grzelewska-Rzymowska 2020).

### Leksem *tchawica*, jego derywaty oraz określenia synonimiczne

Usytuowany w centrum niniejszych rozważań leksem *tchawica* jest wyrazem rodzimym, który przynależy do terminologii anatomicznej, oznaczając ‘środkowy odcinek dróg oddechowych, w formie cylindrycznego przewodu, łączącego gardło z oskrzelami i płucami’ (WSJP PAN). Współczesna medycyna posługuje się zwykle w tym właśnie znaczeniu wyrazem o proveniencji grecko-łacińskiej *trachea* (z grec. τραχεία). Hellenizm ów funkcjonuje dziś w części języków europejskich (np. ang. *trachea*, wł. *trachea*, franc. *trachée*, hiszp. *tráquea*, ros. *трахея*, ukr. *тpaxей*, bułg. *тpaxea*), niektóre języki mają jednak własne odpowiedniki (np. ang. *windpipe*, niem. *Luftröhre*, szw. *luftstrupe*, nid. *luchtpijp*, czes. *průdušnice*, słow. *priedušnica*, ros. *дыхало* oraz *дыхалцо*, serb. *дуљник*, słoweń. *sapnik*). Dokonane wyliczenie pokazuje, iż w potocznej, zdroworoządkowej conceptualizacji środkowego odcinka układu oddechowego istotne miejsce odgrywają skojarzenia z powietrzem lub/ oraz z kształtem podłużnym i przekrojem owalnym. Do poczynionej tu konstatacji wrócimy w dalszej części proponowanych rozważań.

Rozpatrując rzeczownik *tchawica* z punktu widzenia kryterium morfologicznego, należy uściślić, iż powstał on w drodze derywacji afiksальной poprzez dodanie przyrostka komponowanego *-awica* do tematu słowotwórczego *tch-*, którego powstać fonetyczną wiązać trzeba ze zjawiskiem alternacji głoskowych zachodzących

w czasie odmiany rzeczownika bazowego *dech*<sup>4</sup>. Ten z kolei, jak dowodzą opracowania z zakresu etymologii (zwłaszcza SEBr, SESł, SEBor), ma zasięg ogólnosłowiański (psł. \**dechъ*) i oznacza prymarnie ‘oddech, tchnienie’, sekundarnie też ‘odpoczynek’. Powstał zaś od psł. czasownika \**dъchnuti* ‘wydawać tchnienie, dmuchać, chuchać, wiać’ (SEBor), derywowanego od \**duti*, *dujō* ‘wiać, wydzielać opary’ (Grzegorzcykova 1999: 333). Sięgnięcie w jeszcze głębszą, bo praindoeuropejską przeszłość językową, pozwala doszukiwać się wspólnego rdzenia (\**d<sup>h</sup>eu-s<sup>5</sup>*, *d<sup>h</sup>ue-s-* ‘prosić, rozpraszać się, unosić się kłębami; wiać, dąć, parować, wyziewać’) dla leksemów *dech* i  *duch*, które dziś pod względem semantycznym wydają się być odległe. Przekonanie to jest jednak pozorne, o czym świadczą mogą chociażby powszechnie znane frazeologizmy: *wyzionąć ducha*, *oddać ducha*, *leżeć bez ducha*, *padać bez ducha* używane wymiennie ze zwrotami *wyzionąć ostatni dech*, *wydać ostatnie tchnienie* (SFS). Podobnie leksem  *duch* definiuje PSLGied, traktując go jako synonim rzeczowników *dech*, *tchnienie*.

Leksem *tchawica* pozostaje zatem w formalnym oraz semantycznym związku z grupą rzeczowników, czasowników i przymiotników opartych na alternującym rdzeniu *-dech-* / *-tch-* / *-dych-* / *-duch-*, które tworzą we współczesnej polszczyźnie ogólnej dosyć urozmaiconą rodzinę wyrazową zróżnicowaną formalnie i znaczeniowo. Niektóre z jej składników mają bowiem znaczenie konkretne (np. *oddychać*, *bezdech*, *wydech*, *zadyszka*, *zdechłak*), inne zaś abstrakcyjne (np.  *duch*, *natchniony*). Zdaniem Krystyny Długosz-Kurczabowej, „To przejście od konkretnego do abstraktu umożliwiła chrześcijańska wizja boskiego «tchnienia duszy» w człowieku, a także doświadczenie życiowe, że *zaprzestanie oddychania*, stpol. *zdychanie*, jest fizycznym znakiem *wyzionięcia ducha*” (WSEM)<sup>6</sup>.

Po uwzględnieniu wyrazów gwarowych (na podstawie SGP PAN oraz IAW SGP) zestawienie powyższe można rozbudować o liczne formy rzeczownikowe:

- a) oznaczające jednostkę chorobową lub jej symptomy: *dycha*, *dychawa*, *dychawka*, *dychota*, *dychaczka*, *dychajca*, *natcha*, *oducha* (wszystkie w znac. ‘astma, kaszel’), *dychoradka* (‘gorączka z dreszczami, febra’);
- b) mające znaczenie osobowe: *dych*, *dycha*, *dychota*, *dychal*, *dychracz*, *dychaj*, *dychroń*, *dycherlak* (wszystkie w znac. ‘człowiek, który często kaszle, astmatyk’);
- c) mające znaczenie anatomiczne: *dychal* (‘tchawica’), *dychacz* (w znac. ‘tchawica’, ‘grdyka’), *dychaniec* (‘grdyka’), *dychadło* (‘krtań’);
- d) nazwy miejsc: *dychałka* (‘otwór w lodzie zapewniający rybom dopływ powietrza’).

<sup>4</sup> Felicja Wysocka podaje za Janem Łosiem nieco inną motywację: „tchawica jakby od nieistniejącego \**tchawa*” (Wysocka 1994: 63).

<sup>5</sup> Rdzeń ten występował z obocznościami apofonicznymi, co dało w kontynuantach polskich postaci oboczne:  *duch*, *dyszeć*, a także *dech* – *tchu* w wyniku rozwoju *u* krótkiego w *jer* i dalszej jego wokalizacji w *e* lub zaniku (Grzegorzcykova 1999: 333).

<sup>6</sup> Zdaniem Renaty Grzegorzcykovej, we współczesnej polszczyźnie znaczenie wyrazu  *duch* ‘oddech, powietrze’ zanikło zupełnie. Rozbudowane zostały zaś znaczenie religijne i psychologiczne, tzn.  *ducha* rozumianego jako siła wewnętrzna ożywiająca człowieka i jego działania, stąd połączenia typu *Duch narodu*, *Duch rewolucyjny*, *Duch przyjaźni*, *miłości*, *czasu*, *upadać na duchu*, *człowiek małego ducha* itp. (Grzegorzcykova 1999: 337).

Rejestru gwarowych leksemów opartych na rozpatrywanym rdzeniu dopełniają czasowniki *dychać* ('oddychać'), *dychrzeć* oraz *dychrać się* (oba w znac. 'kaszleć'), jak również przymiotniki: *dychawy*, *dychawny*, *dychny*, *dychawienny*, *dychrowaty*, *dychawicowaty* (wszystkie w znac. 'oddychający z trudem, chory na astmę, często kaszlący').

Jak widać, wśród wymienionych leksemów występują gwarowe nazwy tchawicy. Zarówno *dychal* (wym. *dyxål*), jak też *dychacz* (wym. *dyxoč/ dyxoc*) są fundowane na bazie gwarowego czasownika *dychać* i uznać je wypada za nazwy środka czynności, jakim jest narząd anatomiczny pozwalający na dwukierunkowy przepływ powietrza<sup>7</sup>.

Wracając do funkcjonującego w polszczyźnie ogólnej leksemu *tchawica*, należy powiedzieć, iż znajduje on swoje najdawniejsze poświadczenie słownikowe w XVI wieku. Wyraz ten pojawia się w *Słowniku polszczyzny XVI w.* Słownik Lindego notuje znaczenie 'krtań, rura w gardle, którą duch idzie', ilustrując je cytatem z dzieła Marcina Siennika z 1568 roku. Znaczenie to znaleźć można również w późniejszych leksykonach historycznych (Swil, SW, SJPD z kw. *anat[omiczne]*). Definiują one *tchawicę* w sposób odzwierciedlający charakterystyczny dla danej epoki stan wiedzy medycznej, np.:

Tchawica jest rura w gardle chrzęstkowa, jakoby z pierścionków, abo z jakich obrączek złożona, którą nie jedno dech idzie; przeto tchawicą zowią, głupi zaś gardzielem, ale gardziel idzie podle tchawice, tamtym idzie picie i jedzenie [...] (SW).

W opracowanym przez Franciszka Giedroycia *Polskim słowniku lekarskim* opublikowanym w okresie międzywojnia zwraca ponadto uwagę koincydencja latynizmów (*trachea*, *bronchi*, *larynx*) i germanizmów (*Luftrohrenring*) w obrębie ówczesnej terminologii medycznej:

Tchawica = trachea: Tchawica jest rura w gardle, którą nie jedno dech idzie. Rurę główną, która doprowadza powietrze do płuc, zowiemy tchawicą. Gałęzie tchawicy = bronchi, głowa tchawicy = larynx, pierścień tchawicy = Luftrohrenring [...] (PSLGied: 386).

Słowniki ogólne oraz lekarskie poświadczają, iż leksem *tchawica* bywa komponentem konstrukcji dwuczłonowych stanowiących nazwy jednostek chorobowych, np. *uchyłek tchawicy*, *zapalenie tchawicy*, oraz zabiegów chirurgicznych, np. *rozcięcie tchawicy* (tracheotomia), *wziernikowanie tchawicy* (tracheoskopia).

---

<sup>7</sup> Sufiks *-al* w polszczyźnie ogólnej tworzy rzadsze derywaty odprzymiotnikowe (np. *brzydął*, *krzywał*, *mądrał*), częste odrzecznikowe (np. *brzuchał*, *drwał*, *góral*, *nogał*, *gębał*, *wąsał*, *nogał*, *rogał*, *drągał*), sporadycznie odczasownikowe (np. *kował*, *mazgał*, *mękał*). W przeważającej mierze są to nazwy osobowe nacechowane ekspresywnie; większość z nazw ma charakter przezwiskowy (Grzegorzczkowska, Puzynina 1979: 215–216; Bednarczuk 1986: 146–147). Z kolei sufiks *-acz* w olbrzymiej przewadze tworzy struktury odczasownikowe będące nazwami subiekty osobowego np. *gracz*, *biegacz* lub nazwami środka czynności np. *spychacz*, *odświeżacz* (Kleszczowa (red.) 1996: 68–72; Grzegorzczkowska, Puzynina 1979: 93–100).



Ponadto rzeczownik *tchawica* stanowi podstawę derywacyjną do tworzenia przymiotników: *tchawicowy* (Swil, SW, SJPD), *tchawiczny* (SJPD), *tchawicy* (SW), a także formacji komponowanej *tchawicoplucny* (PSLGied).

Poddane ekscerpacji opracowania leksykograficzne dostarczają interesującego materiału badawczego w zakresie synonimów rzeczownika *tchawica*. Mogą mieć one postać nazw jednowyrazowych lub formacji wieloskładnikowych.

Motywacji niektórych synonimów *tchawicy* dopatrywać się należy wśród nazw odnoszących się do zlokalizowanych w jej sąsiedztwie organów anatomicznych: krtani, gardła i grdyki<sup>8</sup>, wiązać zatem można te nazwy ze zjawiskiem metonimii językowej.

*Krtań* to utrwalona w historii polszczyzny jednostka leksykalna. Wyraz ten znajduje liczne potwierdzenia w źródłach leksykograficznych (Sstp, SXVI, Cn1, Trotz, SMącz, SL, Swil, SW, SJPD). Co ciekawe, jak poświadcza publikacja F. Giedroycia, leksem *krtań* w staropolszczyźnie mógł również oznaczać tchawicę, ale w takich sytuacjach w sąsiedztwie rzeczownika *krtań* zwykle umieszczano określenia precyzyjające: *krtań powietrzny*, *krtań u płuc*.

Konsekwencją skojarzenia kształtu oskrzeli z systemem korzeniowym drzewa lub z jego gałęziami jest jeszcze inna nazwa tchawicy: *pniazek krtania* (PSLGied).

*Gartań* jest formą sięgającą swymi początkami do prasłowiańszczyzny (\**grtanь*), w której oznaczała 'gardło, gardziel' (SEBor). Żaden ze słowników historycznych języka polskiego nie notuje tej formy wyrazowej. To samo znaczenie ma rzeczownik *gardziel*<sup>9</sup>, znany od staropolszczyzny jako 'tylna część jamy ustnej (pojmowana też jako źródło głosu), gardło, szyja [...]' (Sstp). Nazwa ta na trwałe weszła do zasobów polszczyzny ogólnej, czego dowodzą jej liczne poświadczenia zarówno w dawnych (Cn2, SMącz, SL, Trotz, Swil, SW), jak i nowszych leksykonach języka polskiego (SJPD, WSJP PAN). SL dodatkowo rejestruje połączenie *gardziel oddechowy* w znaczeniu 'tchawica'.

Warto nadmienić, iż Sstp odnotowuje fonetyczne warianty tego leksemu. Są to: *garciel*, *garziel* oraz *garściel*, nieobcy dawnej polszczyźnie oraz gwarom (IAW SGP: 174, Sstp, MSZP). Inwentarza zapomnianych nazw gardła przeniesionych na tchawicę dopełniają staropolska *gardziałka* (SXVI, SW) oraz gwarowe *gardzianka*, *gardziawka* (SW, IAW SGP: 173), a także *gardziołka głosowa*, którą jako pierwszy odnotowuje Trotz w znaczeniu 'gardziel'. Tę samą wartość semantyczną wyrażenia potwierdzają SL oraz SW, który opatruje hasło kwalifikatorem *mało używany*. Swil oraz SJPD odnotowują także formacje deminutywne, powstałe od wyrazu *gardziel*, typu *gardziołko* (Swil, SJPD) czy *gardziołek* (SJPD).

W etymologicznym związku z rzeczownikiem *gardło* pozostają ponadto dwie gwarowe nazwy krtani wraz z tchawicą: *giergaczka*, *gargaczka* (PSLGied), które, jak podaje SW, mają źródłosłów ukraiński.

<sup>8</sup> Leksemy te oparte są na wspólnym praindoeuropejskim rdzeniu \**g<sup>h</sup>er(ə)*- 'pożerać, połykać, pochłaniać' (SEBor), o czym pisaliśmy już gdzie indziej (Horyń, Michalik 2020: 80–81).

<sup>9</sup> Przywołana wcześniej za Słownikiem warszawskim definicja zarzuca ignorancję tym użytkownikom języka, którzy tchawicę nazywają *gardzielem*. Stanowi on przecież odcinek przewodu pokarmowego, a nie oddechowego, znajdując się *podle* niego (*podle* w znac. 'w sąsiedztwie, obok' – SJPD *przestarz.*).

Ze zjawiskiem metonimii wiązać również można przeniesienie na tchawicę nazwy **grdyka** oraz jej fonetyczne i morfologiczne warianty: **grdyca**, **gdryk**, **grdycz**, **grdycze**, **grdyl**, które prymarnie odnoszą się do wypukłości widocznej na przedniej stronie szyi, utworzonej przez chrząstkę tarczową krtani. Wskazuje na to leksykon opracowany przez F. Giedroycia:

Płuca w kobiecie i dziecku są o wiele mniejsze, kanały powietrzne, krtani i **grdyca** dłuższe i węższe. – Grdyca czyli tchawica (PSLGied).

Do anatomicznej budowy tchawicy, jako narządu ludzkiego ciała składającego się z kilkunastu chrząstek, odnosi się gwarowy leksem **chrząścieł**<sup>10</sup>, odnotowany jedynie przez SW, który potraktować trzeba jako odrzeczownikowy derywat utworzony przy pomocy sufiksu *-el* na wzór leksemu *gardziel*.

Wśród dwuwyrazowych synonimów tchawicy są rzeczownikowe nazwy **gardziel**, **kanał** (z łac. *canalis* ‘kanał, rów’) z komponentem **oddechowy** i **dechowy**. Dwuczłonowymi nazwami są też **dechowa żyła** (SXVI) i **odgardlana żyła**, przy czym komponent rzeczownikowy ma znaczenie przenośne ‘odnoga, arteria komunikacyjna, dopływ’ (SW).

Kilka synonimicznych nazw *tchawicy* ma charakter hybrydowych zestawień, w obrębie których występuje hellenizm **arteria** (grec. *αρτηρία* = ‘ważny szlak komunikacyjny’), używany we współczesnej medycynie w odniesieniu do tętnicy<sup>11</sup>. Podobne znaczenie dokumentują późniejsze słowniki historyczne (SL, Swil, SW i SJPD); jedynie SL i Cn2 podają zestawienie **arteria aspera** w znaczeniu ‘gardziel’.

Leksemowi temu towarzyszyć może rodzimy rzeczownik *krtoń*<sup>12</sup> (**krtonia arterja**, SW z kwalifikatorem *staropolski*) lub derywowany od niego przymiotnik *krtaniowy* (**arteria krtaniowa**), mogą to być również określenia wskazujące na przepływ powietrza (**arteria powietrzna**, **arteria oddyszna**, **arteria dechowi służąca**), a nawet przymiotniki informujące o wewnętrznej strukturze tchawicy (**arteria chropawa**, **arteria chropowata**, **arteria ryta**), np.:

Lucy język prawdziwym mowy jest narzędziem, bynajmniejby atoli powinności zadość nie uczynił, gdyby mu przezorne przyrodzenie gibkiej jednej i powolnej nie przydało chrząstki, która **rytej** czyli **chropowatej arterji** najpierwszą jest częścią czyli głową (głowa arterji rytej = larynx). Oskrzela są podziałem **krtonia arterji** (PSLGied: 27).

<sup>10</sup> Hipotezę tę potwierdza cytat zamieszczony w SGP PAN: „W pospolitym użyciu tchawicę zwykle zowią *chrząścielem*, które nazwisko zdaje się być uzasadnionym na budowie tej części” (s. 98).

<sup>11</sup> Według Krzysztofa W. Zielińskiego, „tętnice i tchawica pełniły podobną rolę, będąc elementami systemu naczyń rozprawadającymi pneumę. Stąd też Arystoteles uznał tchawicę za szczególnego rodzaju arterię o «nierównej, szorstkiej» ścianie (związaną z obecnością chrząstek) w odróżnieniu od pozostałych gładkościennych tętnic” (Zieliński 2019: 609).

<sup>12</sup> Słowniki poświadczają, że leksem *krtani* w historii języka polskiego i w gwarach mógł mieć kilka wariantywnych postaci fonetycznych (min. *krtąń*, *krtoń*, *krzań*, *hyrtań*, *hyrtuń*), zdarzało się również, że chwiejna była jego postać morfologiczna (r.ż.: *krtań*, *-i/-ej*; r.m.: *krtan*, *-a*). Swil i SW podają również jako oboczną staropolską formę *krtycze*.



Przynależąca również do archaicznej warstwy słownictwa nazwa **fletnia płucowa** jest najpewniej kalką łacińskiej nazwy *Fistula Pulmonalis* (łac. *fistula* = 'rurka, fujarka'). Obie nazwy wykorzystują podobieństwo tchawicy do prostego dętego instrumentu muzycznego o kształcie cienkiej, pustej w środku rurki (*fletnia* to derywat od rzecz. *flet*, z franc. *flaute*)<sup>13</sup>. Wyrażenie *fletnia płucowa* w znaczeniu 'tchawica' przytacza jedynie SW z kw. *staropolski*.

**Piszczalka** oraz **piszczalka dychawiczna** (PSLGied) to kolejne nazwy odnoszące się do tchawicy wraz z gardłem, a wykorzystujące skojarzenia z dętym instrumentem muzycznym w postaci długiej, wąskiej rurki z otworami, w której dźwięk powstaje wskutek drgania powietrza płynącego wewnątrz. Niegdysiejszą analityczną nazwą tchawicy jest również **piszczel w gardle**, przy czym *piszczel* należy traktować jako dawny synonim *piszczalki* (SJPD).

Do podłużnego kształtu tchawicy i jej przekroju okrągłego odwołują się też polskojęzyczne kolokacje rzeczownika **rura**<sup>14</sup> ze służącymi lokalizacji wyrażeniami przyimkowymi **w gardle**, **do płuc** oraz z przymiotnikami: **głosowa**, **płucowa**, **duchowa**, **oddechowa**, **powietrzna**, np.:

Żyły pulsowe szyi pną się w górę wzdłuż **rury głosowej** aż do wysokości krtani (PSLGied: 227).

Tylko kilka z przywołanych tu konstrukcji wielowyrazowych poświadczono w źródłach leksykograficznych. Należą tu: **rura w gardle** (Cn1, Trotz, SW z kw. *staropolski*), **rura do płuc oddechowa** (Trotz, SW z kw. *staropolski*), **rurka oddechowa** (SL).

Ostatnie trzy synonimy tchawicy – **powietrzociąg**, **wiatrociąg** oraz **wiatrobiorek** – z punktu widzenia morfologii należą do złożeń. Wszystkie mają motywację rzeczownikowo-czasownikową, pierwszy bowiem ich komponent (*powietrze*, *wiatr*) odnosi się, co rozumiałe, do powietrza, które z chwilą obniżenia się mięśnia przepony zostaje pobrane z otoczenia i przepływa przez tchawicę, by wypełnić pęcherzyki płucne. Drugi zaś człon wiązać należy z czasownikami *brać* oraz *ciągnąć*, co pokazuje, że przywołane formacje koncentrują się na wdechu.

O ile **wiatrobiorek** posiada jedynie poświadczenia w dawnych słownikach dwujęzycznych<sup>15</sup>, słowniki polszczyzny ogólnej nie rejestrują wyrazu jako odrębnego hasła, to **wiatrociąg**<sup>16</sup> jest dokumentowany w źródłach leksykograficznych.

<sup>13</sup> Zdaniem K.W. Zielińskiego, „podejrzewa się, że jest to wyraz dźwiękonaśladowczy, kojarzący się z dmuchaniem, świstem lub sykiem” (Zieliński 2019: 257).

<sup>14</sup> Zapożyczony przez polszczyznę już w średniowieczu rzeczownik *rura* bywał używany w odniesieniu do tchawicy być może pod wpływem jej niemieckojęzycznej nazwy *Luftröhre*. PSLGied notuje też derywat przymiotnikowy *rurny*, który pozostaje z pewnością w semantycznym związku z *rurą głosową*, co poświadcza cytat: „Żyła rurna wyższa, minąwszy błonę koło serca, ogrubną gałąź w bliskości aorty wypuszcza, która się żyłą bezsprężną czyli pojedynczą nazywa”.

<sup>15</sup> S. Ropelewski, *Słownik polsko-francuzki*, 1847, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/511615/edition/413835/slownik-polsko-francuzki-r-z-ropelewski-stanislaw-1814-1865?language=en> (dostęp 7.02.2022).

<sup>16</sup> O uwagach na temat *wiatrociagu* zamieszczonych w słowniku przez S.B. Lindego pisał w swoim artykule Tadeusz Lewaszkiewicz (1977: 350).

Jako pierwszy znaczenie podaje SL, w Swil wyraz z kw. *anatomiczny* uznany jest jako nieużywany 'krtań, tchawica'; podobnie mamy w SW z kw. *staropolski*, który dodatkowo odsyła do nazwy innego elementu układu oddechowego – *głośni* 'szczeliny między brzegami więzadeł głosowych' (SJPD).

W obrębie dawnej terminologii medycznej rozpatrywany leksem tworzy kilka interesujących kolokacji. Synonimiczne wobec siebie nazwy: *wiatrociągu odnogi*, *wiatrociągu gałęzie* i *wiatrociągu korzonki* oznaczają oskrzela, z kolei połączenia: *wiatrociągu członkowaty/ członkowaty otwór*, *wiatrociągu szpara* i *wiatrociągu szczelina* są nazwami otworu powstającego pomiędzy więzadłami głosowymi, powszechnie zwanego *głośnią* (łac. *glottis*).

Zwieńczeniem tchawicy jest najbardziej wyspecjalizowana część traktu głosowego człowieka, czyli krtań (Kuczkowski 2016: 259–260). Jej usytuowanie oraz rangę, a po części być może również jej kształt, odzwierciedla niegdysiejsze wyrażenie *wiatrociągowa głowa* ('krtań') oraz wcześniej wymienione nazwy z tym właśnie rzeczownikowym komponentem.

\* \* \*

Podsumowując, należy stwierdzić, że tchawica jest narządem anatomicznym, który w dziejach polszczyzny ogólnej oraz w gwarach nazywany był w niezwykle zróżnicowany sposób<sup>17</sup>. Wśród synonimów rzeczownikowych oraz określeń przymiotnikowych i przyimkowych precyzujących znaczenie terminu sporą grupę leksemów stanowiły nazwy motywowane obocznymi postaciami rzeczownika *dech* (np. *dychacz*, *dychał*, *dechowy*, *duchowy*, *oddyszny*, *dychawiczny*, *dechowi służący*). Drugą grupę tworzyły leksemy odnoszące się do innych niż tchawica organów człowieka (głównie gardła i krtani), ale wskutek anatomicznej bliskości oraz częściowej zbieżności układu oddechowego i pokarmowego ich nazwy (nierzadko wariantywne pod względem fonetycznym i morfologicznym) zostały przeniesione na tchawicę. Są wreszcie nazwy wzorowane na terminach obcojęzycznych (łacińskich i greckich<sup>18</sup>) oraz nazwy hybrydowe łączące termin zaczerpnięty z greki z rodzimymi określeniami wskazującymi na kształt czy strukturę wewnętrzną środkowego odcinka układu oddechowego. Ta różnorodność terminologiczna spotykała się z krytyką w kręgach lekarskich, co poświadcza F. Wysocka powołująca się na prace Ludwika Perzyny<sup>19</sup> z końca XVIII wieku:

<sup>17</sup> Przeprowadzone kwerendy źródłowe pozwoliły odnaleźć w leksykonach ogólnych, słownikach gwarowych oraz w opracowaniach medycznych ponad 40 rzeczownikowych nazw tchawicy, przy czym wiele z nich ma wariantywną postać fonetyczną oraz morfologiczną. Po uwzględnieniu kilkunastu nazw analitycznych odnoszących się do rozpatrywanego organu otrzymujemy zbiór ponad 50 jednostek nazewniczych.

<sup>18</sup> Ekscerpca dawnych i współczesnych niemieckojęzycznych słowników oraz opracowań z zakresu medycyny dowiodła, że używane na gruncie polskim leksemy *wiatrociąg* i *wiatrobiorek* nie mają odpowiedników w języku niemieckim, nie są zatem kalkami językowymi.

<sup>19</sup> Był on zakonnikiem zgromadzenia bonifratrów, współpracował z Komisją Edukacji Narodowej. Jako lekarz przyczynił się znacząco do rozwoju polskiej terminologii medycznej, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Ludwik\\_Perzyna](https://pl.wikipedia.org/wiki/Ludwik_Perzyna) (dostęp 10.02.2022).

...płuca są [...] naczyniem, które powietrze *Wiatrociągiem* w siebie wciągająj [...] Trachea tchawica [...] W pospolitem użyciu tchawicę zowią chrząścieniem. Zaniedbanie tych wyrazów stało się przyczyną [...] **niepotrzebnego wynajdywania nowych dla niej części nazwisk** [podkreślenie nasze M.O., E.H., M.M.], jak np. *Wiatrociąg* [...] Linde: 'machina pneumatica', Anat. *Wiatrociąg*, arteria aspera (Wysocka 1994: 151).

Nie pozostaje nic innego, jak zwięźnić poczynione uwagi oczywistą konstatacją, iż współczesna polszczyzna ogólna nie korzysta z niegdysiejszego bogactwa synonimów rozpatrywanego leksemu, posługując się w stosunku do usytuowanego pomiędzy krtanią a oskrzelami odcinka układu oddechowego rzeczownikiem *tchawica*. Nazwy operujące metonimią językową (np. *gardziel*, *krtień*) oraz metaforą (typu *kanał*, *arteria*, *rura*, *piszczałka*, *fletnia*) są dziś obce nie tylko profesjolektowi medycznemu, a nawet takim wariantom użytkowym polszczyzny jak język potoczny czy styl artystyczny<sup>20</sup>.

### Rozwiązanie skrótów

Cn1 – Knapiusz G., *Thesavrvs Polonolatinograevs Sev Promptvarivm Lingvae Latinae et Graecae in tres Tomos diuisum : Polonorum, Roxolanorum, Sclauonum, Boëmorum vsui accommodatum [...]*. [T. 1] / *Opera Gregorii Cnapii [...]*, Kraków 1643, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/416379/display/Default> (dostęp 7.02.2022).

Cn2 – Knapiusz G., *Thesavri Polonolatinograeci Gregorii Cnapii [...]* Tomvs [...]. T. 2, *Latinopolonicvs, Simul idem Index verborum primi Tomi, ab Auctore confectus & secundae editioni correctae ac multum auctae, accommodatus [...]*, Kraków 1643, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/400425/display/Default> (dostęp 7.02.2022).

IAW SGP – *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”*, t. I–II, red. J. Reichan, Kraków 1999.

KJP PWN – *Korpus Języka Polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/korpus> (dostęp 28.02.2022).

LSTDSur – J. Surowaniec, *Logopedyczny słownik terminologii diagnostycznej*, Kraków 1999.

MSZP – *Mały słownik zaginionej polszczyzny*, red. F. Wysocka, Kraków 2003.

NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego PWN*, <http://nkjp.pl/> (dostęp 7.02.2022).

PSLGied – F. Giedroyć, *Polski słownik lekarski*, t. I–II, Warszawa 1931.

PSLSur – J. Surowaniec, *Podręczny słownik logopedyczny*, Kraków 1993.

SEBor – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2006.

<sup>20</sup> Poświadczają to chociażby cytaty zgromadzone w NKJP czy KJP PWN. Większość tekstowych ilustracji odnosi się do prasy specjalistycznej, np.: *Gardło to wspólny odcinek dwóch układów: oddechowego (łączy nos z krtanią i tchawicą) i pokarmowego (łączy jamę ustną z przełykiem), pokryty tzw. błoną śluzową, a więc nabłonkiem wyściełającym ścianę gardła. Jest miejscem szczególnie narażonym na atak mikroorganizmów chorobotwórczych, które docierają do gardła z dwóch niezależnych źródeł wraz z wdychanym powietrzem oraz pokarmem* (KJP PWN, 2003). W korpusach odnajdujemy jednak i literackie poświadczenia z komponentem rzeczownikowym *tchawica*: *Muzyka urwała się raptownie, struny gęśli jęknęły rozdzierająco, zbójca runął na liście i zbryzgał je posoką. Trzymający konie nie zdołał nawet krzyknąć, sihill przeciął mu tchawicę. Trzeci zbój nie zdążył zeskoczyć z wozu, spadł, rycząc, z rozsiekaną arterią udową. Ostatni zdołał nawet wydobyć miecz z pochwy. Ale unieść go już nie zdążył. Geralt strząsnął kciukiem krew ze zboczq* (KJP PWN, A. Sapkowski, *Wieża jaskółki*, 2001).

- SEBr – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1927.
- SESł – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982.
- SFS – S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, wyd. 9, Warszawa 1999.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie pod kier. J. Okoniowej, t. VII, z. 1 (20), Kraków 2005.
- SGPKar – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Kraków 1958–1969, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/lista> (dostęp 24.02.2022).
- SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1814, <https://kpbc.umk.pl/publication/8173#structure> (dostęp 25.01.2022).
- SMącz – *Wyrazy polskie w Słowniku polsko-łacińskim Jana Mączyńskiego*, opr. W. Kuraszkiewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962.
- SW – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego (warszawski)*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- Swil – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i in., t. I–II, Wilno 1861, <https://eswil.ijp.pan.pl/?str=otworz-slownik> (dostęp 12.01.2022).
- SWO – *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Warszawa 1980.
- Trotz – M.A. Trotz, *Nowy dykcjonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski*, Lipsk 1764, <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/416251/display/Default> (dostęp 23.02.2022).
- WSEM – K. Długosz-Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa 2017.
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Źmigrodzki, Kraków 2007-, <https://wsjp.pl/> (dostęp 12.01.2022).

## Bibliografia

- Bednarczuk L., 1986, *Pochodzenie i kariera przyrostka -ol*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Językoznawcze” V, s. 143–150.
- Gryglewski R.W., 2021, *Historia medycyny w sześciu niepełnych odstępach. Część pierwsza, czyli pierwsze trzy odstępy*, Kraków.
- Górski P., Grzelewska-Rzymowska I., 2020, *Pneumonologia w gabinecie lekarza Podstawowej Opieki Zdrowotnej*, Warszawa.
- Grzegorzczukowa R., 1999, *Dzieje i współczesne rozumienie wyrazów duch i dusza*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. J. Adamowski, S. Niebrzegowska, Lublin, s. 333–340.
- Grzegorzczukowa R., Puzynina J., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa.
- Hamerlińska-Latecka A., 2015, *Onkologopedia. Logopedia wobec chorób nowotworowych*, Bydgoszcz.
- Horyń E., Michalik M., 2020, *Jabłko Adama vel grdyka – konteksty leksykograficzne, kulturowe, medyczne*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis 306, Studia Linguistica” XV, s. 79–89.
- Hrabec S., Peplowski F., 1963, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w słowniku Lindego*, Warszawa.

- Kleszczowa K. (red.), 1996, *Słownikotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice.
- Kuczowski J., 2014, *Anatomia i fizjologia obwodowego i ośrodkowego narządu mowy. Patofizjologia narządu mowy*, [w:] *Biomedyczne podstawy logopedii*, red. S. Milewski, J. Kuczowski, K. Kaczorowska-Bray, Gdańsk, s. 104–140.
- Kuczowski J., 2016, *Anatomiczno-fizjologiczne podstawy głosu*, [w:] *Logopedia artystyczna*, red. B. Kamińska, S. Milewski, Gdańsk, s. 258–275.
- Latkowski J.B. (red.), 2004, *Otorynolaryngologia dla studentów medycyny i stomatologii*, Warszawa.
- Lewaszkiwicz T., 1977, *Wypowiedzi S.B. Lindego o leksykalnym i znaczeniowym wzbogacaniu polszczyzny*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 345–350.
- Michajlik A., Ramotowski W., 1998, *Anatomia i fizjologia człowieka*, Warszawa.
- Pluta-Wojciechowska D., 2013, *Zaburzenia czynności prymarnych i artykulacji. Podstawy postępowania logopedycznego*, Bytom.
- Sokołowska-Pituchowa J. (red.), 2019, *Anatomia człowieka. Podręcznik dla studentów medycyny*, Warszawa.
- Sokólska U., 2015, *Nazwy głowy i jej części w gwarach podlaskich*, [w:] *Dialog pokoleń w języku potocznym, w języku wsi i miasta, w literaturze, w publicystyce, w tekstach kultury*, red. E. Wierzbicka-Piotrowska, Warszawa, s. 195–208.
- Szczeklik A., 2007, *Kore. O chorych, chorobach i poszukiwaniu duszy medycyny*, Kraków.
- Thorwald J., 2018, *Kruchy dom duszy. Porywająca historia zuchwałych pionierów neurochirurgii*, Warszawa.
- Wysocka F., 1994, *Polska terminologia lekarska do roku 1938*, t. II. *Anatomia. Jednowyrazowe nazwy motywowane*, Kraków.
- Wysocka F., 2007, *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. III. *Anatomia. Nazwy dwuwyrazowe*, Kraków.
- Zieliński K.W., 2019, *Słownik pochodzenia nazw i określeń medycznych. Antyczne i nowożytne dzieje chorób w ich nazwach ukryte*, Łódź.

## **On functions, structure and nomenclature of trachea in medical sciences, in the history of the Polish language and dialects**

### **Abstract**

This paper is devoted to the lexeme *tchawica* from a diachronic perspective. The first part is the description of a trachea (its functions and structure) as an anatomical organ, which is followed by the analysis of its etymology. The main focus of investigation is the description of *tchawica* in the history of the Polish language and dialects. For this purpose, synonyms, derivatives, variant forms (in terms of phonetics and morphology), names based on foreign words (derived from Latin and Greek), as well as hybrid names, have been pointed out. According to the analysis, these names are differentiated both in terms of motivation and form.